

Н. А. Багамольнікава

Філалагічны факультэт

Кафедра беларускай культуры і фалькларыстыкі

ВЫЗНАЧЭННЕ МАРФЕМ У СКЛАДЗЕ АСНОЎ (У ДАПАМОГУ БУДУЧЫМ НАСТАЎНІКАМ)

Марфема – мінімальная значымая адзінка мовы. Сам тэрмін, як і вызначэнне тэрміна *марфема*, дадзены І. А. Бадуэнам дэ Куртэнэ. Марфемы вывучае марфеміка – адзін з невялікіх, але найменш даследаваных раздзелаў курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Праграмай ВНУ ў курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы для філалагічных факультэтаў вывучэнню марфемікі адведзена няшмат гадзін, а ў агульнаадукацыйнай школе яна ўвогуле разглядаецца як падраздзел марфалогіі. У сувязі з гэтым падчас правядзення марфемнага аналізу слоў, які якраз выяўляе веды па адзначаным раздзеле, узнікае шмат складаных і спрэчных момантаў. Таму мэта нашага артыкула – дапамагчы будучым настаўнікам на належным узроўні авалодаць пытаннямі марфемікі.

Пры члянэнні асноў на практыцы адзначаецца шэраг цяжкасцей, што абумоўлена рознымі прычынамі, найперш гістарычнымі зменамі ў будове слоў і з'явамі марфаналагічнага характару.

Па ходу гістарычнага развіцця роднасных паміж сабою словы могуць мяняць сутнасць сувязей. Гэта прыводзіць да змен у марфемнай структуры слоў, якія прынята называць гістарычнымі. Да такіх змен адносяцца апрошчанне, перараскладанне, ускладненне і дэкарэляцыя.

Апрошчанне – змяненне, у выніку якога раней вытворная аснова (у ёй, акрамя караня, былі афіксы) становіцца нечлянмай на іншыя марфемы, г.зн. невытворнай. Напрыклад: назоўнікі *ановесць* і *атрад* раней былі вытворнымі (а-по-вес-ць, ат-рад). Першая лексема суадносілася са ст.-слав. *вѣсть* 'веды', якая, у сваю чаргу, матывавалася дзеясловам *ведать* (параўн. тагачасныя аднакаранёвыя *совесть*, *известно*). Слова *атрад* узводзілася да дзеяслова *отрядити* (*рядити* 'ставіць у рад', 'упраўляць', параўн. *урад*). З цягам часу яны згубілі семантычную сувязь са сваімі ўтваральнымі, афіксы зліліся з каранем і аснова стала невытворнай.

Апрошчанне адбывалася рознымі шляхамі: а) у выніку дэтымалагізацыі (страты словам першапачатковага значэння). Напрыклад, лексема *казыр-ок* суадносілася з мнагазначным апелятывам *козыр* 'навес над дзвярамі', 'высокі стаячы каўнер', таму ў ёй вылучаўся суфікс *-ок*. Слова *казырок* у значэнні 'шчыток у галаўным уборы, які выступае над ілбом; брыль' не мае ў сінхраніі семантычнай сувязі з вышэйзгаданым словам, і лексема лічыцца невытворнай (*казырок*); б) у выніку архаізацыі слова, калі адно са значэнняў знаходзіцца ў пасіўным складзе лексікі. Так, апелятыў *купец* у значэнні 'той, хто купляе' у сваім складзе мае карань *куп-* і суфікс *-ец-*, але ў значэнні 'асоба купецкага саслоўя' суфікс зліўся з каранем (*купец*); в) у выніку дысіміляцыі – фанетычных гукавых змен у слове: чан < дьш-чань < дъск – янъ = чан.

У большасці слоў працэс апрошчання завяршыўся поўнасцю: акн-о, верасень□, дар□, жнівень□, жыл-а, касынк-а, насыпк-а, паветр-а, пір□, прым-ы, сініц-а, сталіц-а, стар-ы, хітр-ы, чыгунк-а і інш. (раней ак-н-о, верас-ень□, да-р□, жн-ів-ень□, жы-л-а, кас-ын-к-а, на-сып-к-а, па-ветр-а, пі-р□, пры-м-ы, сін-іц-а, ста-р-ы, хіт-р-ы, чыгун-к-а), у другіх словах – няпоўнасцю. Напрыклад, лексема *дуброва* 'дубовы лес' можа дзяліцца на марфемы дуб-р-ов-а, але ў яе пашыраным у сінхраніі значэнні 'невялікі лісцёвы лес, гай' слова разглядаецца ўжо як невытворнае. Гэта прыводзіць да знікнення непрадуктыўных і нерэгулярных афіксаў або пераходу ў іх прадуктыўных і рэгулярных.

Перараскладанне – змена ў марфемнай будове, пры якой слова, застаючыся вытворным, пачынае дзяліцца на марфемы інакш, чым

раней, колькасць іх змяншаецца мінімум на адну. Пры перараскладанні могуць злівацца ў адну прыстаўкі: абяз-веч-ы-ць (параўн. з-ня-веч-ы-ць, а-бяс-сіл-е-ць, бяс-сіл-е-ць), неда-а-цэн-к-а (такім выпадку прыстаўка *неда*- мае значэнне ‘дзеянне, не даведзенае да яго патрэбнай нормы’, але ў лексеме *недазволены* вылучаюцца тры прыстаўкі (не-да-з-вол-ен-ы, дзе *не*- мае значэнне адмаўлення, г.зн. ‘забаронены, недапушчальны’), прэфіксы і карані: навалоч-к-а (раней на-валоч-к-а), суфіксы ці іх часткі зліваюцца з каранем: бальшав-ік□ (раней баль-ш-авік□) альбо з каранёвай марфемай адначасова аб’ядноўваюцца прыстаўкі і суфіксы: сняда-нак□ (раней сн-яд-а-н-ак□). З’ява перараскладання папаўняе арсенал новых словаўтваральных афіксаў.

З’ява ўскладненне, калі раней невытворная аснова становіцца вытворнай, з’яўляецца супрацьлеглай апрошчанню і ўласціва ў цэлым запазычаным словам, якія пачынаюць суадносіцца з нядаўна ўтворанымі або з тымі, што існавалі і раней, але не ўспрымаліся як роднасныя. Наяўнасць лексем трагік, трагізм, трагедыя, трагічны, трагічнасць, трагічна дазваляе вылучыць у іх карань траг- (траг-ік□, траг-ізм□, траг-еды-а, траг-іч-н-ы, траг-іч-н-асць□, траг-іч-н-а). Падчас ускладнення могуць запазычвацца і марфемы: пасаж□, але дрэн-аж□, мант-аж□, сен-аж□, ліст-аж□.

У выніку дэкарэляцыі мяняецца характар або значэнне марфем пры захаванні іх колькасці і парадку размяшчэння. Прыкладам яе можна прывесці прыслоўі, утвораныя шляхам адвербілізацыі. Так, у прыслоўях тыпу лет-ам, зім-ой, вечар-амі, дн-ём, капель-к-у суфіксы паходзяць з канчаткаў склонавых форм назоўнікаў і маюць словаўтваральны характар; у назоўніку студэнт-к-а суфікс -к- з’яўляецца словаўтваральным элементам, а ў лексеме нож-к-а (дзіцяці) – формаўтваральным з памяншальна-ласкавым значэннем.

З’явы марфаналагічнага характару (на стыку марфем, ці на марфемным шве) таксама пры члянэнні асноў ствараюць цяжкасці. У першую чаргу гэта фузія, усячэнне, нарашчэнне, чаргаванне.

Фузія (ад лац. *fusio* ‘плаўленне’) – зліццё на стыку марфем. У “Фанетыцы” яна называецца сцяжэннем, кантракцыяй, у “Словаўтварэнні” – накладаннем, або аплікацыяй. Фузія адзначаецца часцей за ўсё на стыку караня і суфікса, напрыклад: беларускі (беларус+ск+і), па-брацку (па+брат+ск+у), птаства (птах+ств+а), размінуцца (раз+мін+ну+ц+ца), радзей на стыку суфіксаў: будаўніцтва (буд+аў+нік+ств+а), бэжаваты (бэж+ав+ы+ават+ы) або прэфіксаў і каранёў: расол (рас+сол). Фузія можа быць поўнай: віцебскі (Віцебск+ск+і), мінскі (Мінск+ск+і) (суфікс поўнасцю сумяшчаецца з часткай вытворнай асновы), частковай, калі частка марфемы супадае

з пачаткам або канцом вытворнай асновы (гл. прыклады вышэй). Для выяўлення фузіі супастаўляюцца аднаструктурныя словы, параўн.: восеньскі (восень+ск+і) і прэзідэнцкі (прэзідэнт+ск+і).

Выпадкі ўсячэння назіраюцца ў асноўным у запазычаных словах, у якіх коранем з'яўляецца ўся аснова: кенгуровы (кенгуру+ов+ы).

Нарапчэнне (інтэрфіксацыя) прысутнічае на стыку кораня і суфікса: кіношны (кіно+ш+н+ы), купэйны (купэ+й+н+ы).

Пры слова- і формаўтварэнні марфемы могуць відазмяняцца, г.зн. у іх чаргуюцца асобныя гукі, што выклікана ўплывам розных моўных з'яў і законаў: люб-і-ць, але любл-ю, пі-ць – пі-у, выкон-ва-ць – выкон-ва-уць, кір-ава-ць – кір-у-у і г.д. Веданне гэтых з'яў і законаў дапамагае беспамылкова правесці марфемны аналіз.

Акрамя прыведзеных з'яў можна адзначыць: а) выпадзенне гукаў у марфемах слоў, што выяўляецца пры супастаўленні з роднаснымі словамі: аблас-н-ы (параўн.: вобласць), вы-гар-ну-ць (параўн.: гарт-а-ць), ня-шчас-н-ы (параўн.: шчасце), зл-ос-н-ы (параўн.: зл-осць□); б) “скрадванне” ёта. Літары *e, ё, я, ю, і* ў пэўных умовах ужывання абазначаюць два гукі: *j* + адпаведны галосны [э], [о], [а], [у], [і]. У межах адной марфемы ёт “скрадваецца”, пры марфемным аналізе не паказваецца (ін-ей□, уз-ядн-а-нн-е). На марфемным шве слова з ётам перапісваецца з адлюстраваннем гукавога абазначэння ётавых літар у скарочанай транскрыпцыі, дзе і праводзіцца падзел на марфемы: каліўе – каліў-j-э, пенсія – пенсіj-а, траіцца – тр-aj-і-цца; в) у інфінітыўных формах асобных зваротных дзеясловаў адсутнічае паказчык інфінітыўнасці суфікс *-ць*, г.зн., што такія дзеясловы не маюць незваротных пар, таму адзначаецца толькі постфікс *-цца*, аснова ў такім выпадку не перарываецца: ганар-ы-цца, калас-і-цца (няма форм ганарыць, каласіць і параўн.: пра-нік-ну-ц-ца, ёсць пра-нік-ну-ць); г) пры члянэнні асновы на марфемы неабходна адрозніваць суфіксы *-няк-* і *-н-*, *-як-*; *-нік-* і *-н-*, *-ік-*; *-льнік-* і *-льн-* і *-ік-*. Крытэрыем размежавання служыць падбор роднасных слоў. Калі ў іх аснове суфіксы *-н-* і *-льн-* могуць выступаць самастойна, значыць, у слове для разбору выяўляюцца два суфіксы: тавар-н-як□ (тавар-н-ы), грыб-н-ік□ (грыб-н-ы), вы-мяр-а-льн-ік□ (вы-мяр-а-льн-ы), але віш-няк□ (вішн+няк□, суправаджаецца аплікацыяй), за-ступ-нік□, шук-а-льнік□ (няма лексем заступны, шукальны). Пры гэтым патрэбна быць уважлівымі, бо *н* можа ўваходзіць і ў склад кораня: бядн-як□.

Такім чынам, разгледжаныя пытанні паказваюць, што марфеміка не існуе ізалявана, яна захоўвае самыя цесныя сувязі з фанетыкай, словаўтварэннем, марфаналогіяй. Веданне гэтых сувязей, законаў, заканамернасцей вельмі важна для ўсведамлення марфемікі.